

İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem'in Sonluluğu Hakkındaki Risalesi*

Veysel KAYA

Araş. Gör., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

vkaya03@hotmail.com

Özet

Genelde ahiret hayatının, özelde ise inanmayanlar için Cehennem hayatının sonlu olup olmadığı meselesi, kelâmın ilk temsilcileriyle beraber İslâm düşüncesinde yerini bulmuştur. Bu noktada Kur'an-ı Kerim'de ahiret hayatına ve bunun niteliğine sıkça yapılan vurguları göz önünde bulundurmak gerekir. Genel olarak, gerek sünni çizgiye mensup olanların gerekse diğer fırkaların inanmayanlar için azabın sonsuz olacağına inandıkları bilinmektedir. Ancak tarih içerisinde farklı düşünen alimler ortaya çıkmış ve belli bazı dönemlerde bu konu daha bir önem kazanmıştır.

Bu makalede, söz konusu genel kanaatten ayrı yaklaşımların, bu konu özelinde de bir örneğini teşkil eden İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin "hümanist" diye nitelenebilecek bir bakış açısı sundukları, İzmirli İsmail Hakkı gibi modern dönemdeki İslâmcı düşünürlerin de, makalenin konusunu oluşturan risalede görüleceği üzere, Batılı değerler karşısında bu bakış açısını tekrar gündeme getirdikleri gösterilmeye çalışılacaktır.

* Makaleyi okuyarak yaptıkları katkılardan dolayı Abdullah KARAHAN ve Abdürrahim KOZALI'ye teşekkür ederim.

Abstract

An Epistle by Izmirli Ismail Hakki about the Endlessness of Hell

Among mutakallimun the problem of endlessness of the life in Hell for those who are not Muslim has been discussed in Islamic thought from the second century of the Hijra till our century. At this point it is crucial to remember that the Quran attaches a great deal of importance to the life in Hereafter and its characteristics. Generally, it is also known that either Ahl al-Sunna or other heretic doctrines in Islam have come to believe that torment and suffering in Hell will never stop for unbelievers. However throughout the history of Islamic thought, even in Sunni doctrine, there were some other ulama who thought differently and in some periods this issue gained more importance among Muslim scholars.

In this article it is stated that two important scholars of salafi movement, Ibn Taymiyya and Ibn Qayyim al-Jawziyya had a point of view which can be described as "humanist approach" in terms of this issue. It is also demonstrated that one of the leading Turkish Islamic thinkers in the twentieth century, Izmirli Ismail Hakki applied this approach to one of his writings about the endlessness of Hell, especially because of the western values arose at that time.

Anahtar Kelimeler: Cehennem, Azap, Ebediyet, Hudus, Teselsül, Fitrat, Dinde İnsancı Yaklaşım.

Key Words: Hell, Suffering, Endlessness, Temporality, Infinite Regression, Nature, Humanistic Approach in Religion.

Giriş

Kelam literatüründe cehennemin sonsuzluğu hakkındaki tartışmalar hicri birinci asra kadar gider. Bu bağlamda cehennemin sonsuz olmadığını ilk iddia eden kişinin Cehm b. Safvân (v. 130/747) olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.¹ Cehm'e atfedilen bu görüşe göre Allah dışında hiç bir varlık baki kalma vasfına haiz olamaz. Nasıl ki ezelde hiçbir şey Zât-ı Bârî ile beraber değildi ise, ebedde de böyle olacak, Allah'tan gayrı bir mevcut bulunmayacaktır. Başta Ebu'l-Hasan Eş'arî olmak üzere pek çok müellif Cehm'in bu görüşünün Cennet ve Cehennemin sona ereceği manâsına geldiğini söylemişse de, Cehm'in Allah'ı tenzih konusunda ortaya koymak

¹ Mesela bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdî'l-Ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, Dımaşk 1998 s. 484 (Bundan sonra sadece "*Hâdî*" olarak belirtilecektir). Bk. Yavuz, Yusuf Şevki, "Azap", *DİA*, IV, s. 305.

istediği bu kendine has ilkeyle, ahiret hayatının da son bulacağını özel olarak kastetmek istediği pek açık değildir.² Öte yandan bu konuyla ilgili olarak Ebü'l-Hüzeyl el-Allâfa (v. 235/849) atfedilen bir diğer görüşe göre de, öte dünya hayatı için mutlak bir yok oluş söz konusu olmasa da Cennet ve Cehennem halkının hareketleri bir gün sona erecek ve onlar bu hareketsizlik (*sükûn*) hali içerisinde ebediyen kalacaklardır.³

Ebü'l-Hüzeyl ve Cehm gibi kelâmın bu ilk mümessillerinden aktarılan görüşlerde dikkat çeken nokta, bu düşünürlerin öbür dünya hakkındaki bu genelden farklı görüşlerinin, onların teolojik ve ontolojik bakış açılarının bir sonucu olduğudur. Yani Cehm, yalnızca Allah'ın baki kalacağı prensibinden hareketle böyle bir sonuca varırken, Ebü'l-Hüzeyl ise hâdis varlıklar ve arazlar hakkındaki düşüncelerinin bir sonucu olarak böyle bir kaniya ulaşmaktadır.⁴

Sonraki asırlarda genelde ahiret hayatı, özelde de cehennemın sonsuzluğu hakkındaki tartışmaları alevlendiren ve kendilerinden sonra kabul ve ret babında bu konuda hatırı sayılır sayıda eser yazılmasına neden olan İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyım el-Cevziyye olmuştur. İbn Teymiyye'nin cehennem hayatı ve mahiyeti hakkındaki kanaatleri eserlerinin değişik yerlerine dağılmış olmakla birlikte, onun sadece bu konu özelinde telif ettiği bir risalesi de bulunmaktadır. İbn Kayyım da büyük ölçüde bu risaleyi temel alarak ahiret hayatı hakkındaki *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh* isimli kitabının bir bölümünü⁵ cehennemın sonsuzluğu meselesine ayırmıştır. Daha

² Eş'arî, Ebü'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'ttilâfû'l-musallîn* (nşr. H. Ritter), Wiesbaden 1963, s. 149; 164; 279; 542.

³ Eş'arî, *age*, s. 163; 475; 485; 543.

⁴ Ebü'l-Hüzeyl'in ahiret hayatı hakkındaki görüşlerini İbnü'r-Râvendî'nin eleştirilerine cevap verme sadedinde ayrıntılı bir şekilde aktaran Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'tır. El-Hayyât'ın açıklamalarına göre Allah dışındaki bütün yaratılmış varlıklar bir bütün (*küll*) olarak sonludur ve Allah'ın ezeli bilgisinde mevcuttur. Bir yaratılmış varlık olarak cennet ehli de hareketlerinin son noktasına ulaşınca bütün lezzetleri tadar bir şekilde sükuna erecekler ve o hal üzere kalacaklardır. Anlaşıldığı kadarıyla mevcudatın Allah'ın ezeli bilgisinde mevcut olmasının gerekliliği, Ebü'l-Hüzeyl'e göre sonsuz bir hareket içinde olmalarını engellemekte, bir sükuna varmalarını zorunlu kılmaktadır. Çünkü son bulmayan bir hareket fikri, Allah'ın ilminde önceden bulunmayla çelişmektedir. El-Hayyât'a göre İbnü'r-Râvendî, Cehm'in görüşüyle Ebü'l-Hüzeyl'in görüşünü karıştırmaktadır. Cehm'e göre Allah dışındaki herşey yok olacak iken Ebü'l-Hüzeyl böyle bir şey söylememekte, cennet ve cehennemın aynen ayetlerde ifade edildiği gibi baki kalacaklarını tekit etmektedir. El-Hayyât, Ebü'l-Hüzeyl'in bu görüşünden ölmeden önce tevbe ettiğini de belirtir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. El-Hayyât, Ebü'l-Hüseyn, *el-İntisâr* (nşr. H.S.Nyberg), Kahire 1993, s. 9 vd. Richard Frank'ın değerlendirmeleri için bk. *The Methaphysics of created being according to Abu'l-Hudhayl al-Allaf*, İstanbul 1966, s. 23 vd.

⁵ "Fî ebediyeti'l-cenne ve enneâ lâ tefnâ ve lâ tebid", s. 480-528.

sonra da belirtileceği üzere, İbn Teymiyye'nin bu risalesi, İzmirli'nin Türkçe bir özetini yapmış olduğu İbn Kayyım'ın meşhur eserine kaynaklık etmesine rağmen, çok daha az tanınan bir eser durumundadır.⁶ Bu makalede, daha derli toplu olması ve İbn Teymiyye'nin de görüşlerini ihtiva etmesi açısından İbn Kayyım'ın *Hadi'l-Ervâh*'taki sunumu göz önünde tutulacaktır.

İbn Kayyım el-Cevziyye cennetin sonsuzluğunda herhangi bir problemin bulunmadığını belirtmekte, ancak işin cehenneme gelince farklılaştığını ifade etmektedir. İbn Kayyım'a göre ahiret hayatının son bulacağına dair fitneyi müslümanlar arasında ilk yayan kişi Cehm b. Safvân olmuştur. Cehm'in bu görüşte olmasındaki temel neden ise, Allah dışındaki her şeyin sonlu olması gerektiğidir. Sonradan gelen ve kelâmın kurucularından sayılan Ebü'l-Hüzeyl gibi kişiler de Cehm'in bu kanaatine büyük oranda katılmışlar ve "selefin yolundan sapmışlardır".⁷

Ne var ki İbn Kayyım'a göre Ebü'l-Hüzeyl'in İslâm düşüncesi geleneğinde işlediği "cinâyet"⁸ bununla da sınırlı kalmaz: Ebü'l-Hüzeyl'e göre olaylar silsilesinin geriye doğru sonsuz bir şekilde devam etmesiyle (*havâdis lâ evvele lehâ*) ileriye doğru devam etmesi arasında temel bir ayırım vardır. Geriye doğru, kelâmî ve felsefî bir tabirle, *teselsülün* sonsuza dek uzayıp gitmesi Allah'ın yaratıcılık vasfını iptal ettiği için imkân dairesinde değil iken, geleceğe doğru bir sonsuz akışın gerçekleşecek olmasında bir mahzur yoktur. Ebü'l-Hüzeyl'in bu noktada koyduğu *teselsülün* batıl olduğu şeklindeki genel kaide daha sonra kelâmcıların âlemin hâdisliğini

⁶ İbn Teymiyye, *er-Redd 'alâ men kâle bifenâi'l-cenne ve'n-nâr ve beyânü'l-akvâl fi zâlik* (nşr. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî), Riyad: Daru Belensiyeti'r-Riyad 1995. Ne yazık ki eserin sadece elektronik word nüshasına ulaşabildik: www.ahlalhdeth.com. Bu nedenle sayfa numarası yerine bölüm isimlerini kaynak olarak verdik. Yalnız, bu satırların yazarına göre İbn Teymiyye ve öğrencisinin Cehennem azabının sonlu olduğu yönündeki kanaatleri son derece açık iken, bu eseri neşreden zât gibi selefi çizgideki bazı yazarların, İbn Teymiyye'nin böyle bir şeye kail "olamayacağı", onun bu izahlarının kendi görüşü olmayıp başkalarından aktarma olduğunu kanıtlamak için harcadıkları çaba hayret vericidir.

İbn Kayyım el-Cevziyye'nin aktardığına göre, kendisi hocası İbn Teymiyye'ye cehennemın sonsuzluğu konusunu sormuş, İbn Teymiyye de problemin büyük ve oldukça müşkül olduğunu ima etmiş; daha sonraları da öğrencisinin bu isteğine istinaden söz konusu risalesini kaleme almıştır. İbn Kayyım, *Şifâ'ü'l-'alil fi mesâ'ili'kadâ' ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lil*, Beyrut ts., s. 435.

İbn Kayyım, *Şifâ'ü'l-'alil*'inde de *Hâdi'l-ervâh*'taki görüşlerini benzer bir tarzda aktarmaktadır: *Şifâ'ü'l-'alil*, s. 416-436. Her iki eser arasında bu konu bağlamında önemli sayılabilecek bir fark mevcut değildir.

⁷ *Hâdi*, s. 484.

⁸ *age*, s. 487.

kanıtlamadaki temel ilkelerinden biri olmuştur ki İbn Kayyim ve hocasına göre bu, kelâmcıların en büyük yanlışlarından biridir.⁹

İbn Kayyim'in on beş farklı delil getirerek ispat etmeye çalıştığı husus, Cehennem için sonsuz bir azap yeri olduğu konusunda zannedildiğinin aksine, Müslümanların görüş birliği içerisinde olmadıklarıdır. Her ne kadar Kur'an'da *kâfirlerin* Cehennemden hiç çıkmayacak bir şekilde kalacakları bildirilse de (*hâlidîne fihâ ebedâ*) bu, Cehennem de sonsuz olduğuna delâlet etmemek-

⁹ İbn Kayyim, *Hâdî, a.y.* vd. Öte yandan İbn Teymiyye'nin *Mecmû'u Fetâvâ'sında* bu konuya hasredilen bir bölüm vardır: Bk. *Mecmû'u Fetavâyi Şeyhi'l-İslâm Ahmed İbn Teymiyye* (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî), Riyad 1382, s. 210-243. İmrân b. Husayn'dan rivayet edilen "*Kânellah ve lem yekûn şey'ün ma'ah*" hadisini şerhettiği bu risalesinde İbn Teymiyye, Allah'ın sürekli bir şekilde yaratıcılık vasfına sahip olması gerektiği prensibinden hareketle, kelâmcılara başta âlemin hudûsu ve kelâmullah meselesi olmak üzere temel bazı eleştiriler getirir ve en sonunda, eleştirdiği filozofların görüşüne gelerek kâinatın cins itibarıyla kadim sayılmasında sakınca olmadığını, hatta bunun ayet ve hadislerin ortaya koyduğu bir husus olduğunu ifade eder. Allah her şeyden öncedir; Allah dışındaki şeylerin de devamlı bir değişim içerisinde ezelden ebede kadar Allah'ın yaratma ve iradesine bağlı olarak sürekli bir var oluş-yok oluş çemberinde olması, birinin gidip diğerinin gelmesi Allah'ın mutlak kâdemine hâlel getirmez. Peygamber de zaten hadiste bu dünyanın yaratılışını zikretmiş; yoksa arşın da Allah'tan sonra, yoktan var olduğunu kastetmek istememiştir. Bu noktada geriye doğru olaylar zincirinin sonsuza kadar uzamasında hiç bir sakınca yoktur ve bunu dini inancın temel bir kaidesi gibi sunmanın bir "âlemi" yoktur (*age*, XVIII/224). Fâilin devamlı bir surette fiilde bulunması fâilliğin kemalindedir. Hayat, fiil ve hareketi gerektirmektedir. Buhârî ve Dârimî gibi hadis imamları da böyle düşünmektedir (*age*, XVIII/227).

Öyle görünüyor ki İbn Teymiyye Allah'ın sürekli yaratıcı olması yönündeki bu görüşünü, başlıca "her kemâl sıfatının Allah'a izafe edilmesi gerektiği, her eksiklik sıfatının ise O'nun zatından nefyedilmesi gerektiği" prensibine dayandırmaktadır (*age* XVIII/235 ve 237). Ancak kelâmın bu eski ilkesi başta Râzî olmak üzere müteahhirin kelâmcılarının eleştirilerine maruz kalmıştır: Bk. *Kitâbü'l-Erba'in fi Usûli'd-Dîn* (nşr. Ahmed Hicazî es-Sekkâ), Beyrut 2004, s. 465; Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Kahire 1907, II, 35 vd. İbn Teymiyye'den sonra gelen kelâmcılardan Devvânî de İbn Teymiyye'nin "âlem (*arş*) cins itibarıyla kadimdir" görüşünde olduğunun altını çizer: Devvânî, Celâlüddin, *Şerhu'l-Akîdeti't-'Adudiyye (Celâl)*, İstanbul: Dersaadet 1314, s. 8; Ahmed Hamdi, *İlm-i kelâmdan Akâ'id-i 'Adudiyye Şerhi Celâl tercemesi*, Trabzon: Serasi Matbaası 1311, s. 97. Bu arada Ahmed Hamdi Bey'in İbn Teymiyye'nin bu kanaati üzerine yaptığı "Vah zavallı vah! Yağmurdan kaçarken doluya tutulmuş!" yorumu da ilginçtir (*a.y.*).

Mecmû'u Fetâvâ'daki söz konusu bölümün bir İngilizce çeviri ve incelemesi için bk. Hoover, Jon, "Perpetual Creativity on the Perfection of God: Ibn Taymiyya's Hadith Commentary on God's Creation of This World", *Journal of Islamic Studies*, XV/3 (2004) s. 287-329. Ayrıca bk. Özervarlı, M. Sait, *İbn Teymiyye'nin düşünce metodolojisi ve Kelâmcılara eleştirisi*, İstanbul 2008, s. 120-126.

tedir. İbn Kayyım için burada gözden kaçırılan şöyle bir ince nokta vardır¹⁰: Cehennem var olduğu sürece *kâfirler* orada kalıcıdır. Oysa cehennem de bir gün yok olacağı ve sadece Cennetin kalacağı Kur'an, Hadis ve sahabe-tabiin rivayetleriyle sabit olmuş bir husustur.¹¹ Ayrıca cehennem sonsuz olduğu iddiası Kur'an, Sünnet, İcmâ ve akıl ile de desteklenemez.¹²

İbn Kayyım'ın getirdiği bu birbirinden farklı izah tarzlarında dikkat çeken bir diğer husus, Allah'ın hikmet ve merhamet sıfatlarına yapılan vurgudur. Ona göre Cehennem ateşinin sonsuz olması, Allah'ın hakîm vasfıyla uyumamaktadır. İnanmayan bir kişi ne kadar günah işlerse işlesin dünyada kalma süresi kısıtlı iken, Erhamür'r-râhimin olan Allah'ın bu kimseyi sonsuz bir azaba düşürmesi düşünülemez. Allah'ın kullarını nimetlendirmesi rahmet, mağfiret ve kereminin bir gereği iken, azap vermek Allah'ın *vasıflarından* değil, *fiillerindendir*. Allah'ın rahmeti her şeyi kuşatmıştır. Bütün insanlar fitratları üzere temiz yaratılmışlardır; azap etmek de kulun dünya hayatında üzerine yapışan kirleri temizleme amacına matuftur. Bu kirlerin temizlenmesinden sonra azaba ilelebed devam edilmesinde hiç bir fayda yoktur. Kerim olan bir kişi bir iyilik vaat ettiğinde muhakkak yerine getirir; fakat cezalandıracağını söylediği bir kimseyi affetmesi ve vereceğini söylediği cezadan dönmesi (*hulf-i vâ'id*), bir fazilettir.¹³ Cehennem ehlinin cennet ehlinden kat be kat fazla olduğu malumdur; şayet inanmayanlar için azap sonsuz olarsa Allah'ın rahmetinin gazabını geçtiği nasıl söylenebilir?¹⁴

İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın alevlendirdiği bu tartışmadan sonra çeşitli mezhep ve görüşlere mensup alimler tarafından konuyla ilgili müstakil eserler kaleme alınmıştır.¹⁵ İslâm düşüncesinin Modern Batı karşısında farklı bir eğilim kazandığı yirminci yüzyıla gelindiğinde ise konunun tekrar ele alındığı görülmektedir. İslâm dininin batılı değerler karşısında alternatif ve modern çözüm yolları sunduğu ve gerçek bir sevgi dini olan İslâm'ın kitabı Kur'an'ın

¹⁰ İbn Kayyım, *Şifâ'ü'l-'alil*, s. 425.

¹¹ İbn Kayyım'ın bu konuda aktardığı ayet, hadis ve eser tahlilleri için bk. *Hâdî*, 494 vd. ve çeşitli yerler. Ayrıca İbn Teymiyye, *er-Redd*, "el-Kâilüne bi'l-fenâ ve edilletuhum".

¹² *Hâdî*, s. 498 vd. Bu tespit de yine İbn Teymiyye'den alınmıştır: İbn Teymiyye, *er-Redd*, "Turuku'l-Kâilîn bi devâmi'n-Nâr Erba".

¹³ *Hâdî*, s. 508; 516; 518; 524. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, Mürchie'den bazı kimselerin bu yaklaşımda olduklarını aktarmaktadır: *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 147-148.

¹⁴ İbn Kayyım, *Şifâ'ü'l-'Alil*, s. 432.

¹⁵ Takıyyuddin es-Subkî (v. 756), *el-İtibâr bi Bekâi'l-Cenneti ve'n-Nâr* (*er-Resâil es-Sübkiyye fi'r-redd 'alâ İbn Teymiyye* içinde) Beyrut 1983 (İbn Teymiyye'nin bahsettiğimiz risalesine cevap olarak yazılmıştır); Mer'î bin Yûsuf el-Kermî el-Makdisî el-Hanbelî (v. 1033/1623), *Tevfîku'l-Ferîkayn 'alâ hulûdi ehli'd-Dârayn*; Emir es-San'ânî (v. 1242/1826), *Raf'u'l-Estâr li ibtâli edilleti'l-Kâilîn bi fenâi'n-Nâr*.

Tanrı'sının, zannedildiğinin aksine Müslüman olmayan insanlara da kucak açtığı bakış açısından hareketle yazılan incelemeler içerisinde özellikle Musa Carullah Bigiyef (v. 1949)'in "*Rahmet-i İlahiyye Burhânları*" dikkate şayandır.¹⁶ Oldukça iddialı bir üslupla kaleme alınan kitapta müellif, kâfirlerin cehennemde sonsuz kalmayacaklarını, rahmet-i ilâhiyenin onları da kuşatacağını, müşriklerin dahi Allah'a kendi usulleriyle ibadet ettiklerini, dolayısıyla "her bir dini tasvip ettiğini"¹⁷ izah etmeye çalışır. İslâm'ın bu yönünü görememiş olan geleneksel kelâmcılar ise "sözleri akvâl-i müzehrafe"¹⁸, "darlık, mağrûriyyet esaslarına bina kılınmış kitaplar"¹⁹ a sahip¹⁹, "safsatalar ile akılları bozulmuş"²⁰ kimselerdir. Musa Carullah'ın kitabına iyi bir cevap, dönemin kelâmcılarından Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi (v. 1954) tarafından verilmiştir.²¹

Bu makalenin konusunu oluşturan, dönemin önemli İslâmcı yazarlarından İzmirli İsmail Hakkı'nın risalesi ise, kanaatimizce bu tartışmalar üzerine kaleme alınmış bir risaledir. Ne var ki İzmirli, sadece İbn Kayyım'ın eserinin Türkçe bir özet-çevirisini yapmakla yetinmiş; bu konuda kendine ait bir düşünceyi risalede dile getirmemiştir. İşin ilginç olan bir tarafı da ne İbn Teymiyye'nin, ne de İbn Kayyım'ın isimlerinin risalede hiç yer almamasıdır.²²

"Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkât" Risalesi²³

Nârın ebediyet ve devâmına sekiz kavl vardır:

¹⁶ Orenburg: Şark Kütüphanesi 1911.

¹⁷ Bigiyef, *age* s. 41.

¹⁸ *age*, s. 15.

¹⁹ *age*, s. 72.

²⁰ *age*, s. 77.

²¹ *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası 1335/1337. Her iki eser de Türkçe'ye çevrilmiş ve birlikte basılmıştır: *İlahi Adalet*, Mustafa Sabri / Musa Carullah, İstanbul: Pınar Yayınları 1996.

²² *Yeni İlm-i Kelâm*'da ise bu risaledeki görüşlerinin dört sayfalık güzel bir özetini yapan İzmirli, bu görüşün "mezheb-i ekall olmakla beraber râcih" olduğunu da eklemektedir. Bk. *age*, II, s. 197-200.

²³ Süleymaniye K. nr: 3771; İSAM K. nr: 011105. Elyazma olan bu risalenin başında "İstanbul Darülfünun Matbaası 1341" bilgisi vardır. "Müderres-i muhterem İzmirli İsmail Hakkı Bey Efendi Hazretlerinin Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikatlarıdır" ibaresi düşünülmüş; ardından "Yazan: İlahiyat Talebesinden Keskinoglu Muhammed Râşid" kaydı konulmuştur. Bu ilk sayfadan anlaşıldığı kadarıyla İzmirli eserini bir öğrencisine dikte ettirmiş olup 31 sayfadan oluşan bu eser, henüz matbaa harfleriyle basılmadan önce ham bir şekilde kalmıştır. Bk. "İzmirli, İsmail Hakkı", *DİA*, XXIII, 531, 532. İzmirli neşremediği eserlerini sevdiği bazı talebelerine tevdi etmiştir. Bu eser de onlardan biri olmalıdır: Bk. Birinci, Ali, "İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) Bir İlim Adamının Hikayesi", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof.Dr.Nejat Göyünç*, Ankara 2001, s. 714 - Dipnot 111- (Bu önemli bilgi için değerli Hakeme teşekkür ederim).

(1) Nâra giren asla çıkmaz. Nâra giren muhalled fi'n-nâr kalır. Havâric ve Mu'tezile'nin kavli budur.

(2) Ehl-i nâr bir müddet mu'azzeb olduktan sonra tabi'at-ı nâra munkalib olur. Nâr ve ehl-i nârın tabiatına muvâfık geleceğinden, ehl-i nâr mu'azzeb değil mütelezziz olur.²⁴

Bu(?) Muhyiddin Arabî'nin ve buna [ona] tâbi olan mutasavvıfenin mezhebi budur.

(3) Ehl-i nâr, vakt-i mahdûda kadar mu'azzeb olur. Sonra nârdan hurûc eder; ona diğer bir kavim halef olur.

Yehûd'un kavli budur.

(4) Ehl-i nâr, nârdan hurûc eder. Nâr hâli üzre kalır. Hiçbir kimse mu'azzeb olarak kalmaz.

(5) Nâr, binefsihi fânî olur. Zira hâdistir. Hudûsu sâbit olanın, bekâ ve ebediyeti müstahîl olur.

[Bu görüş] Cehm bin Safvân ve etbâ'ının mezhebleridir. Bunlara göre ni'am-ı cinân da böyledir.

(6) Ehl-i nârın hayât ve harekâtı fânî olur. Artık cemâd olur, hareket etmezler, elem de hissetmezler.

Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf'ın kavli budur. Zira nâ-mütenâhî havâdis mümteni'dir. Buna göre cennetin hükmü de nârın hükmü gibidir.

(7) Cenâb-ı Hak nârı fânî kılacaktır. Çünkü nârı bir müddet için kılmuştur. O müddet müntehî olunca nâr, fânî olur. Nârın azâbı da kalmaz

Bu kavil Hazret-i Ömer, İbn-i Mesud, Ebû Hüreyre, Ebu Said ve sâireden menkûldür. Eimme-i hadîs ve tefsirden Abd bin Humejd'den de menkûldür.²⁵

(8) Küffâr nârda dünyâda meks ettikleri kadar kalacaklardır. Selef arasında ma'rûf olan mezheb ikidir: Zirâ [birincisi] ehl-i nâr olan küffârın nârda ebediyeti, nârın ebediyeti; diğeri nârın fenâsıdır.

Şöyle ki:

Azâb ve 'ikâb nüfûsu tehzîb, zecr ve ikâz maslahatlarının husûlü, nüfûsu şerden tasfiye, nüfûsu mu'âvededen²⁶ men', bir takım

İbn Kayyim'in eseriyle karşılaştırmak açısından *Hâdî'l-ervâh*'tan çevrildiği düşünölen kısımlar (ki eserin tamamına yakınıni oluşturmaktadır) tarafımızdan *italik* olarak dizilmiş; ayet, hadis ve eserlerin çevirileri parantez içinde verilmiştir.

²⁴ Cümlede anlatım düşöklüğü mevcuttur. "Nâr, ehl-i nârın tabiatına muvâfık geleceğinden..." diye okunması daha uygundur.

²⁵ *Hâdî*, s. 488-491.

²⁶ Kulun önceden işlediğı Rabbini kızdıran kötölöklere dönmesi, bk: *Hâdî*, s. 552.

hikem ve gâyat içindir. Bu bâbda birçok âyât ve ehâdis vâridir. Bu hikem ve mesâlih hâsıl olunca ta'zîbde hikmet ve maslahat kalmaz.²⁷ Azâb-ı sermedide maslahat yoktur. Hikmet ve maslahat, azâbın intihâsını icâb eder.²⁸ Rahmet-i Bârî gazab-ı Bârî'yi sebkemiştir.²⁹ Ta'zîb, halketmenin gâyesi değildir. Ta'zîb, bir hikmet, bir ni'mete müsteniddir. Hikmet ve rahmet, azâbın sermedî olmasını, ilâ gayr-ı nihâye gitmesini men' eder. Rahmetin azâb-ı sermedîye münâfi olduğu bedîhidir.³⁰ Hikmete gelince, azâb, fitrata âriz olan husûstan nâşî idi. İnsan, işrâk³¹ ve azâb için mahlûk ve meftûr değildir. Ancak ibâdet ve rahmet için mahlûk ve meftûrdur. Şu kadar ki insana azâbı mücib olan ahvâl âriz olacağundan azâba müstahak olmuştur.³² Bu mücib-i azâb dâimî olamaz. Çünkü mücib-i azâb kalmamıştır. Fakat mücib-i rahmet olan hayr böyle değildir. Hayr, Hakk celle ve te'âlâ'nın devâmiyla dâimdir. Gaye de budur. Azâb gâye olmadığı gibi mücib-i azâb da gâye değildir. Fakat rahmet de, mücib-i rahmet de gâyedir.

Cenâb-ı Hak, gafûr, rahîm ile tesmiye olunuyor da mu'azzib, mu'akib ile tesmiye olunmuyor; azâb ve 'ıkâbı ef'âline veriyor:

نَبِيٌّ عَبْدِي أَنِّي أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِيمُ وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ

(-Habibim- kullarıma haber ver ki: "Hakkıyla yarlıgayıcı, kemaliyle esirgeyici şüphesiz benim, ben. Azabımda gerçekten elim bir azaptır.)³³

إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ

(Şüphe yok ki Rabbin, cezası pek çabuk olandır ve muhakkak ki o, hakkıyla yarlıgayıcı, hakkıyla esirgeyicidir.)³⁴

إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ إِنَّهُ هُوَ يُبْدِي وَيُعِيدُ وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ

(Hakikat, Rabbinin kısıvrak tutup yakalayışı pek çetindir. Yoktan var eden de, tekrar diriltten de odur. O, Gafûr ve Vedûd'dur.)³⁵

غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ

²⁷ *Hâdî*, s. 505 vd.

²⁸ *age*, s. 516.

²⁹ *age*, s. 517.

³⁰ *age*, s. 519.

³¹ Allah'a ortak koşmak.

³² *age*, s. 505;519.

³³ Hicr (15): 49.

³⁴ Enam (6): 165.

³⁵ Burûc (85): 12.

(-Müminlerin- günahını yarlıgayan, tevbesini kabul eden,-
kâfirler ve muhalifler için- azabı çetin...) ³⁶

nazm-ı celillerinde olduğu gibi, *Cenab-ı Hakk'ın ehl-i nâr hakkında da rahmeti gazabını sebkemiştir, gazab-ı Bârî de böyledir.*³⁷[O,] *Gazbân* ismiyle müsemma değildir; fakat rahîm ismiyle müsemmadır.

*Bârî Te'âlâ ehl-i nâra hâl-i şirklerinde de rahmet etmiş, onlara rahmet ikâme eylemiş, onlar rûsul-i kirâmı tekzib ettikleri halde onları imhâl eylemiştir. Böyle olmasa idi âlem harâb olurdu. Taş taş üstünde kalmaz idi. Bu halde müceb-i gazabın dâimî olmaması, rahmetine gâlib bulunmaması lâzım gelir.*³⁸

*Ta'zîb, ya abestir veya maslahat ve hikmete mebnîdir. Ta'zîb abes olmaz. Cenâb-ı Bârî abesten münezzehtir. Herhalde ta'zîb-i Bârî'de bir maslahat ve hikmet vardır.*³⁹

Maslahat; menfaat ve levâzım-ı menfaat ve melzûmât-ı menfaattir. Bu menfaat Allah'a ait olamaz. Cenâb-ı Hakk bundan müteâldir. *Bu halde menfaat mahlûka ait olur. Menfaat mahlûka ait olunca ya nefsi muazzebe veya başkasına ait olur. Nefsi muazzebe ait olamaz; çünkü ilâ nihâye ukûbetin devâmında maslahat yoktur.*⁴⁰ Muazzebden başkasına menfaate gelince bu da ya⁴¹ ve inzicâdır, bu ise hâsıl olmuştur. Veyahut kendisi ni'am-ı ilahiyeye müstağrak olduğu halde muazzebin bu halde bulunmasını görmeye kendisinde lezzet ve behcet ve sürûrun kemaliyle husûlüdür. Muazzebi bu halde gören ne kadar katı yürekli olsa "ne"(?), muazzebde tûl-ı azâbı görmeye kendisinde rikkat-i kalb hâsıl olur. *Artık menfaat ancak cebbâr olan bu nüfûsu müdâvât ederek maddede-i emrâz ve edvâyı⁴² mahvetmekten ibâret kalır. Bu maddede-i emrâz şerdir. İbtidâ fitratın mahlûk olacağı hayr üzerine târî [ârız] olmuştur.*⁴³(1) Şerr-i râcih, (2) hayr-ı râcih, (3) mütesâviyu'l-hayr ve's-şer. *Hikmet-i Bârî ancak iki kısımdan icâdını iktiza eder: Hayr-ı mahz, hayr-i râcih. Şerr-i hâlis ile şerr-i râcihin vücûduna hikmet mânîdir. Çünkü Allah neyi halketmiş ise onun vücûdu ademinden evla olması hikmetine mebni halketmiştir. Haşerât-ı muzırrayı, devâbb-ı şerîreyi, ef'âl-i seyyeyi yaratması, onların üzerine hayr-ı mahbûb tertib olunacağından nâşîdir. Allah Te'âlâ bir vecihle hayrı müstelzim olmayan şerr-i mücerred*

³⁶ Gâfir (40): 3.

³⁷ Hâdî: 517.

³⁸ *age*, s. 526, 527.

³⁹ *age*, s. 516.

⁴⁰ *age*, s. 516.

⁴¹ Kelime okunmamaktadır.

⁴² Edvâ, "dâ" kelimesinin cem'i olup hastalık anlamındadır.

⁴³ *age*, s. 505-508.

yaratmamıştır, çünkü muhaldir. Hayır, kasd-ı evvel ile maksûd bizzâttır.⁴⁴

Şer, vesâil ve mebâdi kasdıyla maksûddur. Yoksa gâyât ve nihâyât kasdıyla maksûd değildir. Şerri halk için maksûd olan gaye hâsıl olunca, şer batıl ve zâil olur. Nitekim vesâil de gâyâta muntehî olunca, bâtil ve zâil olur.⁴⁵ Burası hissen ve aklen malumdur. Binaberîn, azâb şerdir. Azab için matlub olan bir gaye vardır ki azab, o gâyeye sebebdir. O gâye hâsıl olunca, azâb kasda mûsil olan bir tarik gibi olur. O tarik ile maksada vasıl olunursa, artık o tarike sülûkte bir faide kalmaz.⁴⁶

Hülâsa, rahmet; gâye-i halk ve emirdir. Azâb böyle değildir. Azâb mahlûkâttandır.⁴⁷ Azâbı bir gâye-i mahmûde için yaratmıştır. Herhalde umûmen ve itlâkan esmânın ve sıfâtın âsârı zâhir olacaktır. Kemal işte budur.

فَأَمَّا الَّذِينَ شَفُّوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيْقٌ
خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ

(Şaki olanlara gelince: Onlar ateştedirler ki orada çok feci bir nefes alıp-vermeleri vardır onların. Gökler ve yer durdukça orada kalıcıdır. Yalnız Rabbinin dilediği hariç...) ⁴⁸

لَا يَبْتَئِن فِيهَا أَحْقَابًا

(Devirler boyunca orada kalacaklardır.) ⁴⁹

nazm-ı celilleri azabın daimi olmadığını gösteriyor.

قَالَ النَّارُ مُتَوَاكِمٌ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ

(Buyuracak ki: “Allah’ın diledikleri müstesna⁵⁰ olmak üzere, içinde kalıcı olduğunuz ateş karargâhınızdır sizin.” Şüphesiz ki Rabbin tam hüküm ve hikmet sahibidir, hakkıyla bilendir)⁵¹

nazm-ı celili bazı seleften nakl olunduğu üzere ehl-i kibleye mahsus değildir, çünkü Cenâb-ı Hakk:

⁴⁴ İbn Kayyım, Şifâ’u’l-‘alil, s. 422.

⁴⁵ Hâdi, s. 509.

⁴⁶ age, s. 514, 515.

⁴⁷ age, s. 515.

⁴⁸ Hud (11): 106, 107.

⁴⁹ Nebe (78): 23.

⁵⁰ İstisnânın şahıslardan mı yoksa zamandan mı olduğu konusundaki tartışma için bk. Hâdi, s. 497 vd.

⁵¹ Enam (6): 128.

وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ جَمِيعًا يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ قَدِ اسْتَكْبَرْتُمْ مِنَ الْإِنْسِ وَقَالَ أَوْلِيَاؤُهُمْ مِنَ الْإِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَّغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَلْتَ لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ...⁵²

(Hatırlayın o günü ki Allah onların hepsini huzurunda toplayacaktır. “Ey cin-şeytanlar- cemaati, denilecek, insanlardan çoğunu baştan çıkarıp almak, kendinize maletmek kaydına düştünüz ha!” Onların dostları olan insanlar da şöyle diyecek: “Ey Rabbbimiz! Kimimiz kimimizden yarar gördük, bizim için takdir ettiğin vadeye erdik. Buyuracak ki: Cehennem sizin kalacağınız yerdir...)⁵²

buyuruyor. (Evlüyâuhum mine'l-ins)'de küffâr bilâ şüphe dâhildir. Çünkü küffâr, onların müvâlâtına ‘usât-ı müslimînden ziyade layıktır.

Nitekim nazm-ı celilde:

إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ

(Biz şeytanları iman etmeyeceklerin velileri yaptık.)⁵³

إِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ إِنَّمَا لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ
يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ

(Gerçek şu ki, iman edenler ve Rablerine güvenip dayananlar üzerinde onun hiçbir hakimiyeti yoktur. Onun zoru ancak onu yar edinmekte olanlara ve Allah’a onu eş koşanlardır.)⁵⁴

أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ

(Bunlar şeytan fırkasıdır. Gözünüzü açın ki, şeytan fırkasına uyanlar gerçekten hüsrana düşenlerin ta kendileridir.)⁵⁵

وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَلْيَوْحُونَ إِلَى أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ

(Filhakika şeytanlar sizinle mücadele etmeleri için kendi dostlarına mutlaka telkinlerde bulunurlar.)⁵⁶

*buyurulmuştur.*⁵⁷

*İstisnâ, evliyâ-i şeyâtînin nâra duhûlunu haber veren ayette vâkîdir. Bundan dolayı İbn-i Abbas, “Allah’ın hakkında Allah üzerine hükmetmek hiçbir ferde layık değildir” diyor.*⁵⁸ Hulasa, ayet-i istisna

⁵² Enam (6): 128.

⁵³ Araf (7): 27.

⁵⁴ Nahl (16): 99, 100.

⁵⁵ Mücadele (58): 19.

⁵⁶ Enam (6): 121.

⁵⁷ Hâdî, s. 492.

⁵⁸ age, s. 493.

küffâra mahsustur. Veya küffâr ile ‘usât-ı müslimine şâmidir. Yoksa yalnız ‘usât-ı müminine hâss değildir.⁵⁹

Keza “ebeden” ahkâb ile takdir olunamaz.⁶⁰ İbn-i Mesud bu ayette,

لَيَاتِينَ عَلَىٰ جَهَنَّمَ زَمَانٌ وَ لَيْسَ فِيهَا أَحَدٌ وَ ذَلِكَ بَعْدَمَا يَلْبَثُونَ فِيهَا أَحْقَابًا

(Cehennem üzerine öyle bir zaman gelir ki orada kimse kalmaz. Bu, onlar orada devirlerce (*ahkâb*) kaldıktan sonradır)

demiş.⁶¹

Ebu Hüreyre de,

أَحَدٌ فِيهَا لَا يَبْقَىٰ يَوْمَ جَهَنَّمَ عَلَىٰ سِيَّاتِي أَنَّهُ أَقُولُ لَا أَنَا بِالذِّي مَا

(Cehenneme bir gün gelip de orada kimse kalmayacağını söylemeyenlerden değilim.)

dedikten sonra

فَأَمَّا الَّذِينَ شَفُّوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَ شَهِيْقٌ

ayet-i kerimesini okumuş.⁶²

Abdullah bin Amr’dan,

أَحَدٌ فِيهَا لَيْسَ أَبُوَابِهَا فِيهِ تَصَفَّقُ يَوْمَ جَهَنَّمَ عَلَىٰ لِيَاتِينَ
وَ ذَلِكَ بَعْدَمَا يَلْبَثُونَ فِيهَا أَحْقَابًا

(Cehenneme bir gün gelir de kapıları üzerine çarpılır. Orada kimse kalmaz. Bu, onlar orada devirlerce kaldıktan sonradır.)

kavli rivayet olunmuştur.⁶³

⁵⁹ *age*, s. 492.

⁶⁰ *age*, s. 494.

⁶¹ *age*, s. 494. Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîri’l-Me’sûr*, Beyrut ts., III, 350 (Farklı lafızlarla).

⁶² *Hâdî*, s. 495. Elbânî bu rivayetin sahih olmadığını söylemektedir: Nâsruddîn el-Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdisi’d-da’ife ve’l-mevzû’a*, Umman 1404, 2/71.

⁶³ *Hâdî*, s. 495. Bu hadis, İbn Teymiyye ve İbn Kayyım’ın bahsettiğimiz eserlerinde çeşitli lafızlarla Abdullah b. ‘Amr ve İbn Mesud’dan rivayet olunmuştur. Süyûtî’nin belirttiğine göre bu kavli İbn Münzir ve Ebu’ş-Şeyh tahrîç etmişlerdir (*ed-Dürrü’l-Mensûr*, 3/350). Sözü rivayet edenlerden biri olan Abdullah (Ubeydullah) bin Muaz bu kimselerle muvahhidlerin kastedildiğini, selevin de bunu böyle bildiğini ifade etmiştir (*Hâdî*, s. 495; *Silsile*, 2/71). Hadisin senedine bakıldığında (bk. *Hâdî*, s. 495) sıhhat açısından bazı problemler taşıdığı görülmektedir. Zira, seneddeki ravilerden Ebu Belc’in güvenirliliği hususunda alimlerin ihtilafı vardır (bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, Haydarabad 1326, ismi geçen ravilere ait maddeler). İbn Main, İbn Sa’d, Nesâî ve Dârekutnî’ye göre güvenilir olduğu halde, Buhârî “fihi nazar” kaydını koymuştur. İbn Hibban onu sikalar içinde

*İbn-i Abbas ayet-i istisnâda "Allah nâra onları ekletmesini emretmiştir."*⁶⁴,

Şa'bî ise

جهنم اسرع الدارين عمرانا و اسرعهما خرابا

(Kuruluşu ve yıkılışı bakımından en hızlı olan diyar cehennemdir)

*diyor.*⁶⁵

zikretmesine rağmen hafızası zayıf olduğu için hatalar yapan birisi olarak nitelemiştir. İbn Abdilber ve İbnü'l-Cevzi, İbn Main'in onu taz'if ettiğini naklederler. Ahmed bin Hanbel ise münker hadis rivâyet ettiğini söylemiştir (*Tehzîb*, XXII/47)

Yine İbn Hacer'in aktardığına göre, Fesevî'nin *Târîh*'inde bu hadisle ilgili şöyle bir açıklama yer alır: Bundâr'ın Ebu Davud'dan, onun Şu'be'den (...) Abdullah bin Amr'dan naklettiğine göre: "Cehenneme öyle bir zaman gelir ki kapıları kapatılır. Orada hiç kimse kalmaz". Sâbit el-Bünânî "bu sözü Hasan [el-Basri]'a sordum, o da inkar etti" demiştir. (*Tehzîb*, a.y.).

Fakat İbn Hacer, **el-Kâfi**'ş-Şâfi *fi Tahrici ehâdisi'l-Keşşâf* (*Keşşâf*'la beraber, Kum 1414) isimli eserinde şunları söylemektedir: "Cehenneme bir gün gelir de kapıları üzerine çarpılır; orada kimse kalmaz. Bu ise ehli orada devirlerce (*ahkâb*) kaldıktan sonradır" hadisini Bezzâr, Muhammed b. Beşşâr tarihiyle rivayet etmiş olup ricâli sikadır. Yine İbn Hacer'in ifadesine göre İbn Adiy'in Enes'ten merfu olarak rivayet ettiği "Cehennemin kapılarının üzerine çarpılacağı bir gün gelir ve orada Muhammed ümmetinden hiç kimse kalmaz" hadisi bunu teyid etmektedir (İbn Hacer, *el-Kâfi*, 2/431). Ancak Elbânî'ye göre bu hadis de mevzûdur: *Silsile*, 2/71. Elbânî'nin bu hadisle ilgili izahatları ve *Hâdi'l-Ervâh*'taki rivayetler hakkındaki değerlendirmeleri için bk. *Silsile*, 2/71 vd. Ayrıca bk. İbnü Ebi'l-İzz el-Hanefî, *Şerhu'l-'Akideti't-Tahâviyye*, Beyrut 1988, s. 424 (dipnot). Elbânî'ye göre İbn Kayyım'ın rivayet ettiği hadisler sahih olsa bile müminlere haml olunmalıdır. Takıyyuddin es-Sübki'nin de kanaati bu şekildedir. (Takıyyuddin es-Sübki, "el-İtibâr bi-Bekâi'l-Cenneti ve'n-Nâr" [*er-Resâil es-Sübkiyye fi'r-redd 'alâ İbn Teymiyye* içinde] Beyrut 1983, s. 204.

İbn Teymiyye ve İbn Kayyım tarafından sahabe ve tabiinden nakledilen rivayetlere dayanarak, seleften bazı alimlerin azabın ebedi olmadığı görüşünde olduklarını iddia etmek (Yavuz, Yusuf Şevki, "Azap", *DİA*, IV, s. 305, 307 ve 308; Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", *DİA*, XII, s. 232) kanaati-mizce doğru değildir. Çünkü bu tür rivayetlerin sıhhatinde bazı problemler mevcut olduğu gibi, rivayetlerin, kafirlerin cehennemden çıkacağı anlamına gelmeleri de kesin değildir ve bu rivayetlerde müminlerin mi yoksa kafirlerin mi kastedildiği, ulema arasında yapılan izahlardan da anlaşılacağı gibi, açık değildir. Bu nedenle ilk dönem İslâm alimlerinin aksine, sonra gelen Sünni ülemanın çoğunluğunun tekfirci bir anlayışla cehennemin sonsuzluğuna hükmettiklerini söylemek (bk. Yavuz, agm, a.y.) doğru olmayacaktır.

⁶⁴ *Hâdî* s. 496. İbn Cerir, Abdullah bin Abbas'tan tahric etmiştir. Bk. Suyuti, *ed-Dürü'l-Mensûr*, III, 350.

*İbn Merdeveyh tefsirinde Câbir'den rivayet ederek diyor ki:
Rasûlullah sallallâhu aleyhi ve selem:*

فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ
خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ

ayet-i celilesini okumuş ve şöyle buyurmuştur:

ان شاء الله ان يخرج اناسا من الذين شقوا من النار فيدخلهم الجنة فعل

(Allah şaki olanları cehennemden çıkarıp cennete koymak isterse, yapar.)⁶⁶

Abdurrahman bin Zeyd bin Esâm “Cenab-ı Hak “atâen ğayra meczûz” kavli şerifi ile ehl-i cennet hakkında dilediğini beyân ettiği halde ehl-i nâr hakkında dilediğini bize haber vermiyor” diyor.⁶⁷

İshak bin Raheveyh, Mu‘temir, Câbir bin Abdillâh gibi bazı selef, “ayet-i istisna Kuran’daki bütün vaide hakimdir” diyorlar. İbn-i Cerir de bu kavli seleften bir cemaatten naklediyor.⁶⁸

Kur’ân-ı mübin’de ehl-i rahmet ile ehl-i gazâbın cezâları beraber zikrolunduğu zaman ehl-i rahmetin cezası müebbed, ehl-i gazâbın cezası mutlak olarak ityan olunuyor.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ⁶⁹

Na’im-i Cennetin ilâ gayrı nihâye olduğu:

“İnne hâzâ lerizkunâ mâ lehû min nefâd”(Bu bizim bitip tükenmeyen rızıkımızdır)⁷⁰, “atâen ğayra meczûz” (Sınırsız bir ihsan...)⁷¹, “lehum ecrun ğayru memnun” (ğayru maktû)(onlar için kesilmeyen bir ecir vardır)⁷² nazm-ı celillerinden müstefâddır.⁷³ Halbuki nâr-ı cahîmin ilâ gayr-ı nihâye olduğuna dair böyle bir ayet yoktur.⁷⁴

⁶⁵ Hâdî, s. 496. İbn Cerir, Şa‘bî’den tahriç etmiştir. (Süyûtî, *age*, a.y.) Sübkî ise “Şa‘bî’yi bu sözü söylemekten tenzih ederim; çünkü bu, cennetin de yok olacağını söylemek olur” diyor. (Sübkî, *age*, s. 205)

⁶⁶ Hâdî, s. 497. Bk. Suyûtî, *age*, a.y..

⁶⁷ Hâdî, s. 496. İbn Cerir, İbn Zeyd’den tahriç etmiştir. (Süyûtî, *a.y.*).

⁶⁸ Hâdî, s. 495.

⁶⁹ Beyyine (98): 6-8.

⁷⁰ Sad (38): 54.

⁷¹ Hûd (11): 108.

⁷² Tin (95): 6.

⁷³ Hâdî: 483.

⁷⁴ *age*, s. 500.

“Ve mâ hum bihâricîn”(Onlar oradan çıkmayacaklardır)⁷⁵, “vemâ hum bimuhracîne mine’n-nâr”(Ateşten çıkarılmazlar)⁷⁶, “lâ yukzâ ‘aleyhim fe yemûtü ve lâ yuhaffefu anhüm min ‘azâbihâ” (Onlar öldürülmezler ki canları çıksın; azapları da hiç hafifletilmez)⁷⁷, “külle mâ erâdû en yehrucû minhâ ü’îdû fihâ” (Ne zaman oradan çıkmak isteseler geri döndürülürler)⁷⁸ nazm-ı celilleri nârın, devam-ı Bârî ile devamına delalet etmez; belki nârın devamıyla ehl-i nârın azabının devamına delalet eder. Bu başka, o başkadır. Nâr devam ettikçe ehl-i nâr nârdadır. Fakat nâr ebedî midir, munkatî‘ değil midir, ünâs üzerine ‘adem târî [ârız] olur mu? İşte âyât-ı celile buraya delalet etmez. Ayet-i istisnâ Kurandaki bütûn va’id üzerine hâkim olmakla âyât-ı mezkure her ne kadar mutlak olarak varid olmuş ise de meşîyyet ile istisnâ olunan âyât takyîd ile mukayyeddir, yahut âmm, mahsûstur.”Labisîne fihâ ahkâbâ” nazm-ı celili mucibince nârda lûbs ve meks ahkâb ile takyîd olunuyor, bu da müddet-i mahsûraya delâlet eder. Siyâk-ı âtîden anlaşılacağı vechile nazm-ı celil ehl-i tevhide de mahsûs değildir. Nusûs, ancak nâr bâkî kaldıkça ehl-i nârın nârda muhalled olduğuna delalet eder. Halbuki mesele bu değildir, nârın devamıdır. Cenâb-ı Hakk’ın devamıyla nârın devamına nusûsun delaleti yoktur. Eğer “azâb-ı nârın nihâyeti yoktur, ebedîdir, inkitâ’ı yoktur” denmiş olsaydı bu va’idde ihtilaf bulunmazdı. Ehl-i iman baki kaldıkça nârdan çıkar. Kâfir, nâr bâkî kaldıkça nârdan çıkmaz. Nâr bâkî kaldıkça hulûd vardır. Bu babda icma da yoktur. Çünkü sahabe-den ve tabînden hilafını haber verenler vardır. Nitekim yukarıda zikrolunmuştur.⁷⁹

وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا

(Kim Allah’a ve Rasûlüne isyan ederse onun için içinde ebedi kalacağı cehennem vardır.)⁸⁰

nazm-ı celilinde Cenâb-ı Hak âsî hakkında nârı hulûd ve tebid ile takyid eyliyor.⁸¹ Halbuki tevhid sebebiyle nâr, nâr-ı münkatî‘dir. Bu ise inkitâ‘ ve intifâsına münafî addolunmamıştır.⁸²

وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا

(Kim kasten bir mümini öldürürse cezası, Cehennemde kalıcı olmaktır)⁸³

⁷⁵ Bakara (2): 167.

⁷⁶ Hicr (15): 48.

⁷⁷ Fatır (35): 36.

⁷⁸ Hac (22): 22.

⁷⁹ age, s. 500, 501.

⁸⁰ Cinn (72): 23.

⁸¹ age, s. 523.

⁸² age, s. 523.

ayet-i kerimesi [ile] hadis-i sahihte[ki]

من قتل نفسه بحديدة فحديدته في يده يتجاوبها في نار جهنم أبدا فيها مخلدا خالدًا.

(Kim kendisini bir demir parçasıyla öldürürse, onu kendine batırıp durarak cehennemde sonsuz olarak kalır)

aralarında asla münaferet yoktur.⁸⁴ Âyet-i⁸⁵ varid olan nazm-ı celilinde “ve men ya’sillâhe ve rasûlehû”[ayetindeki] “ebeden” yoktur. Böylece ehl-i nâra âmm olan va’idin rahmetin gazaba galebe etmesi, nefesine rahmet-i bârisi sebebiyle munkatı’ olması mümteni değildir.⁸⁶

Bazı Ehl-i sünnetçe vайдiden caymak keremdir, afvıdır, şâyân-ı medhtir, va’id onun hakkıdır, dilerse istîfâ eder, dilerse terk eder. Kerîm olan hakkını istîfâ etmez, nerede kaldı ki ekramü’l-ekramîn olan Allah hakkını istîfâ ede? Kitab-ı keriminde bir çok mahalde “lâ yuhlifu va’dehû” buyurulduğu halde mahal-i vâhide de bile “lâ yuhlifu va’idehu” buyurmamıştır.⁸⁷

Ebû Ya’lâ el-Mavsîlî’nin tahriç ettiği

من وعده الله على عمل ثوابا فهو منجزه ومن أوعده على عمل عقابا فهو فيه بالخيار.

(Allah bir kimseye yaptığı iş dolayısıyla sevap vereceğini vadederse, onu gerçekleştirir. Kime yaptığı işten dolayı ceza vereceğini söylerse, yerine getirip getirmemek Onun elindedir.)

hadis-i şerîfi⁸⁸ üzere Cenâb-ı Hak vadini incâz edecek fakat va’idinde muhayyer kalacaktır. Kavm-i Arab şerri vad edip işlememeyi hulf ve âr görmez. Belki bunu fazl ve kerem görür. Hulf ve âr hayrı va’d edip işlememektir. Şiir:

وإني إن وعدته منجز مواعيدي أو وعدته لمخلف إيعادي.

(Bir şeyi va’dedersem onu gerçekleştiririm; ama ceza vereceğimi ahdedersen onu yerine getirmem.)

⁸³ Nisa(4): 93.

⁸⁴ Buhârî, “Cenâiz”, 84; “Tıb”, 56; Müslim, “İman”, 175; Tirmizi, “Tıb”, 7; Nesâî, “Cenaiz”, 68; Dârimî, “Diyât”, 10; Ahmed bin Hanbel, II, 254, 478, 488.

⁸⁵ Okunmamaktadır.

⁸⁶ *Hâdî*: 524.

⁸⁷ *a.e.*, 524, 525.

⁸⁸ Heysemî, Ebû Ya’lâ ve Taberânî’nin (*Evsat’ta*) rivayet ettiklerini, Süheyl b. Ebî Hazm hariç bütün ravilerinin sika olduğunu söylemektedir (*Hâdî*, *a.y-dipnot-*)

Va'd ve va'id haktr. Va'd, ibâdın Allah'tan alacağı hakkı, va'id Allah'ın ibâddan alacağı hakkıdır.⁸⁹ Nitekim Ka'b bin Züheyr buna işâret ediyor:

نبأت أن رسول الله أو عدني
والعفو عند رسول الله مأمول.

(Rasûlullah'ın beni cezalandırmaya ahdettiğini haber aldıysam da, Allah'ın Elçisinden affetmek umulur.)

Va'id-i mutlakta böyle olursa, istisnâ ile takib olunan va'idde daha ziyade olmaz mı?⁹⁰ Ehl-i cennet cennete a'mâli ile değil ancak afv ve rahmet ve fazlı, kesb-i istihkâk ile dahil olur.⁹¹

Va'id-i mutlak böyle olunca, istisnâya makrûn olan va'id tabi böyledir.

إِنَّ اللَّهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَأَعَدَّ لَهُمْ سَعِيرًا

(Allah *kâfir*lere lanet etmiş; onlara Cehennem hazırlamıştır)⁹²
nazm-ı celili bittabi istisnâda dâhildir.

Ebediyyet-i Nâr ile kat'iyetle hükmedenlerin altı tariki vardır:

(Tarik-i evvel) icmadır. Birçok nâs bu hususu, ashâb ve etbâ' beyninde mücma' aleyhtir, bu ihtilaf hâdistir, ehl-i bid'atin akvâлиндendir, zann ediyor.⁹³

(Tarik-i sânî) nasıtır. Kur'ân-ı mübin buna delâlet-i katiyye ile delâlet eder. "Hâlidîne fihâ, ve mâ hum bihâricîne mine'n-nâr"⁹⁴, "ve mâhum minhâ bi muhracîn"⁹⁵, "innellâhe harrame'l-cennete 'ale'l-kâfirîn"⁹⁶, "lâyedhulûne'l-cennete hattâ yelice'l-cemelu fî semmi'l-huyât"⁹⁷ (Deve iğne deliğinden geçmedikçe onlar cennete giremeyecekler!), "ve ennehum lâ yukzâ aleyhim feyemûtü velâ yuhaffefu anhum min 'azâbihâ ve inne 'azâbehâ kâne ğarâmen"⁹⁸ (mukîmen lâzimen) (Cehennem azabı onlardan ayrılmaz)⁹⁹ buyurulmuştur.

⁸⁹ Böyle bir söz, Yahya bin Muâz'dan rivayet olunmuştur: Musa Carullah, *Rahmet-i İlâhiyye Burhanları*, s. 36)

⁹⁰ *Hâdî*, s. 524, 525.

⁹¹ *age*, s. 527.

⁹² Ahzab (33): 64.

⁹³ *Hâdî*, s. 498.

⁹⁴ Bakara (2): 167.

⁹⁵ Hicr (15): 48.

⁹⁶ Maide (5): 72.

⁹⁷ Araf (7): 40.

⁹⁸ Furkan(25): 65.

⁹⁹ *Hâdî*, s. 498.

(Tarik-i sâlis) sünnet-i müstefizadır. Sünnet-i seniyye, kalbinde zerre kadar imanı olanın hurûcunu haber veriyor. Yoksa küffârın hurûcunu haber vermiyor. Ehâdis-i şefaât, evvelinden âhirine kadar yine ancak ‘usât-ı muvahhidînin nârdan hurûcunu gösteriyor. Bu hüküm, ‘usât-ı müminîne muhtasstır. Eğer küffâr da nârdan onlar gibi hurûc etse, hurûcun ehl-i imana ihtisâsı kalmaz.¹⁰⁰

(Tarik-i râbi‘) Zarûriyyât-ı dindir. Bu bâbda nakl-i muayyene hâcet yoktur.¹⁰¹

(Tarik-i hâmis) Selef ve Ehl-i sünnet, cennet ve nârın mahlûk olduğunu ve fenâpezîr olduğunu tasrih ediyorlar. Cennet ve nârın fenâsı itikadını ehl-i bid’atten naklediyorlar.¹⁰²

(Tarik-i sâdis) Akıl, küffârın nârda hulûdunu iktiza eder. Küffârın hulûduna, ‘adem-i hurûcuna delâlet eder. Çünkü nüfûs-ı küffârın hayra kabiliyeti yoktur. Eğer nârdan çıkmış olsaydı; yine küffâr olurlardı:

وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ

(Geri gönderilseler bile, yine vazgeçirilmek istedikleri şeylere döneceklerdir)

nazm-ı celîli de küffârın ısrarlarına, hiçbir vecihle hayrı kabul etmeyeceklerine delâlet eder. Küffârın nüfûs-ı habîsesi ancak azâba sâlihtir. Müddet-i medîde onları tazib etmek, onların nüfûsunu tayyib kılmıyor. Esbâb-ı ‘azâb nüfûslarından itfâ olunmuyor da esbâba müretteb olan azâb da üzerlerinden kalkmıyor. Nâra duhûlunu iktizâ eden hikmet, onların nârda da hulûdunu iktiza ediyor.¹⁰³

(Tarik-i sâbi‘) Dâr-ı adl, dâr-ı fazl gibidir. Biri nasıl ise diğeri de öyle ebedîdir. Dâr-ı fazl dâimî olunca, dâr-ı adl da dâimî olur. Çünkü adl, levâzım-ı zâttır. Zâtından tahallûf etmez.

İntikâd:

(Tarik-i evvel) İddia olunan icma malum değildir. Bu meselede, nizâ‘ı bilmeyen icmâ var zanneder. Halbuki evvel ve âhir bu meselede nizâ vardır. İcmâ‘-ı mu‘tedd-bihin iki nev‘i muttefekun aleyh, üçüncü nev‘i muhtelefun fihtir. Nev‘-i evvel, zarûriyyât-ı dinden olduğu malum olandır. Erkân-ı İslâmın vücûbu, muharremât-ı zâhirenin tahrimi gibi. Nev‘-i sâni, ehl-i ictihâddan hükmü sarâhaten naklolunandır. Nev‘-i sâlis, bâzısı bir kavle kâil olur, bu kavil de beynel ümmet münteşir

¹⁰⁰ age, a. 498.

¹⁰¹ age, s. 498.

¹⁰² age, s. 499.

¹⁰³ age, s. 499.

olur. Onu hiçbir kimse inkâr etmez. İddia olunan icma, bu envâ'-ı selâsenin hangisindedir?¹⁰⁴

(Tarik-i sâni) Kur'an'ın delâlet ettiği şudur: Küffâr nârda ebediyen muhalledir, nârdan çıkmayacaktır. Azapları gevşemeyecektir. Nârda ölmeyeceklerdir. Azapları nârda onlara lâzımdır. Sahabe, tâbiin, eimme-i dîn arasında nizâ yoktur. Mahall-i nizâ bu değildir. Burada muhâlif, Yehûd, bazı ehl-i bidat, bazı mutasavvifedir. Mahall-i nizâ başkadır: Nâr ebedi midir? Yoksa fânî midir? Nüsûs-ı celile nâr baki kaldıkça ehl-i tevhid çıktığı halde küffârın dâr-ı azabda hulûdlarını, kat'en adem-i hurûclarını iktiza ediyor. 'Alâ hâl-i mahbûs olduğu halde, hapisten çıkan ile hapsin harap ve intikâzı ile hapsi bâtil olan kimse arasında fark zâhirdir.¹⁰⁵

(Tarik-i sâlis) Sünnet-i müstefza, ehl-i kebâirin nârdan hurûcunu, ehl-i şirk ve küfrün adem-i hurûcunu haber veriyor. Fakat bu da matluba delalet etmez. Çünkü nârın ebediyetine delâlet etmiyor. Nusûsun delâlet ettiği vechile nâr baki kaldıkça ehl-i kebâirin hurûc edeceğini, ehl-i küfrün hurûc etmeyeceğini gösteriyor.¹⁰⁶

(Tarik-i râbi') Zarûrât-ı diniyyeden olan cihet, nâr baki kaldıkça küffârın nârda kalmasıdır. Fakat cennet gibi adem-i fenasına, nârın ebediyetine dâir ne Kur'an'dan ne de sünnetten delil-i vahid yoktur.¹⁰⁷

Bu babda ilm-i nazârî bile yoktur. Nerede kaldı ki ilm-i zarurî olsun.

(Tarik-i hâmis) "Cennet ve nâr mahlûktur. Fani değildir. Her ikisinin fenâsına hükm, ehl-i bidatin kavlidir" sözünü sahabe ve tabiinden söyleyen yoktur. Yalnız nârın fenâsına, cennet ile nârı tefriğe, sahabeden kail olan bulunduğu halde nasıl olur da nârın fenası ehl-i bidat akaidinden olur? Dâreynin tefriki ile hükmedeni ehl-i bidat bilmiyoruz. Bu söz asla hâiz-i itibar değildir. Kitabullah, sünnet-i rasûlillah, icmâ-ı ümmete, ya sahabe veya ondan sonra gelenlerin icmâna muhâlif olan akvâl, ehl-i bidatten sayılır; kitap ve sünnete, akvâl-i sahabeye muvafık olan kavil ehl-i bidat kavli olmaz.

Kitap ve sünnetin delalet ettiği, selef-i ümmetin icmâ eylediği akâid-i Ehl-i sünnet şudur: Cennet ile nâr mahlûktur. Ehl-i nâr, nârdan hurûç etmez azapları tahfif olunmaz, gevşemez. Nârda muhalledirler.

Zikrolunan âsâr kendilerine bâliğ olmayanlar, nârın fenâsı itikâdını ehl-i bidat kavli zannedip, nâr asla fani olmaz demişlerdir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ age, s. 499.

¹⁰⁵ age, s. 500.

¹⁰⁶ age, s. 501.

¹⁰⁷ age, s. 501.

¹⁰⁸ age, s. 501.

(Tarik-i sâdis) Bu mesele metâlib-i akliyeden değildir. Bu ise metâlib-i nakliyeden olup, ancak haber-i sâdık ile malum olur. *Sevap ve ikabın devamını mücerred akıl bilmez, ancak sem' ile bilinir.*¹⁰⁹

(.....)¹¹⁰

وَلَوْ رُدُّوْا لَعَادُوْا لِمَا نُهُوْا عَنْهُ

*Nazm-ı celili azaba mübaşeret etmelerinden evveldir.*¹¹¹ Evet, habâis ve şurûr nefisleriyle kaimdir, nâr onları izale etmez. Fakat tûl-i azabdan sonra nâra iade olunsalar idi yine küffâr olurlar mıydı?

(Tarik-i sâbi) Dâr-ı adl dâr-ı fazla kıyas olunamaz. Dâr-ı fazl sermedi olur fakat dar-ı adl sermedi olmaz. *Çünkü Allah'ın bir hakkıdır. O hakkı istifâ etmek Allah'a vâcip değildir. Hakkı terk ile kendisine ne zemm, ne naks terettüb etmez. Fazl böyle değildir. Belki Allah'ın ibâdına vaat ettiği, kendine lazım gördüğü yeredir. Va'dden cayılmaz, fakat va'idden cayılabilir.*¹¹²

Dâr-ı adl ile dâr-ı fazl arasında (dâr-ı cahîm ile dâr-ı na'im arasında) pek çok fark vardır:

1- Cenab-ı Hak na'im hakkında "mâ lehû min nefâd"¹¹³, "atâen ğayra meczûz"¹¹⁴ buyurduğu halde azab ve dar-ı cahim hakkında böyle bir şey buyurmuyor. Azâb hakkında, ehl-i nârın nârda muhalled olduğunu, nârdan hurûc etmeyeceklerini, nârda ne vefât ne hayat bulmayacaklarını, nâr onlar hakkında mü'sadeh olduğunu, onlar nârdan ne vakit huruc etmek dilerlerse nâra iade olunacaklarını, azablarının onlara lazım ve mukim olduğunu, azaplarının gevşeme-yeceğini haber veriyor, bundan fazla bir şey haber vermiyor. Bu iki haber arasında fark pek zahirdir.¹¹⁵

2- Cenab-ı Hak, beşinci delilde beyan olunduğu vecihle, Kur'ân-ı mübinde ehl-i nârın azabının intihasını haber veriyor: Âyât-ı mezkûredeki "faâ'lün limâ yürüd" nazm-ı celili mucebince Cenab-ı Hak ehl-i nâr hakkında bize haber vermediği bir fiili etmeyecektir. Fakat na'im-i ehl-i cennetin intihası hakkında ayet-i kerime varid olmamıştır. "Atâen ğayra meczûz" ayet-i celilesi mucebince atâ ve na'im gayr-ı munkatıdır, ebedîdir. Binâenaleyh azâb muvakkat ve mu'allaktır. Na'im muvakkat da, mu'allak da değildir.¹¹⁶

¹⁰⁹ age, s. 502.

¹¹⁰ Burada "velev ruddü" âyetine kadar olan dokuz satır beyaz olup okunmamaktadır.

¹¹¹ Hâdî, s. 519.

¹¹² age, s. 524, 525.

¹¹³ Sad (38): 54.

¹¹⁴ Hud (11): 108.

¹¹⁵ age, s. 503.

¹¹⁶ age, s. 503.

3- Azab-ı nârin intihası hakkında hadis-i şerif vârid olduğu halde, naîm-i cennetin intihası hakkında hadis-i şerif vârid olmamıştır.

ليأتينَّ على جهنم يوم كأنها ورق هاج واحمر أبوابها تخفق.

(Cehenneme öyle bir gün gelir ki kuru ve kızıl bir yaprak gibi olur; kapıları üzerine kapatılmıştır)

(Taberânî rivayet etti)¹¹⁷

4- Sahabe ve tabiinden inkıtâ-ı azab rivayet olunduğu halde inkıtâ-ı naim rivayet olunmamıştır.

5- Naim, rahmet ve rızanın mücebi; azap, gazap ve suhtun mücebidir. Rıza ve fazl ve rahmet, adl ve gazap ve suhta gâliptir. Müceb-i rıza ile müceb-i gazabın müsavâtı mümtenidir. Rahmet ile olan şey maksûd lizâtihîdir. Gâye kasdıyla maksûddur. Gazap ile olan şey mağlûb, mesbûk, ve murâd liğayrihtir. Rahmet ile olan şey gâlib, sâbık, murâd linefsihtir.¹¹⁸ Rıza ve rahmet Cenâb-ı Hakkın sıfât-ı zâtiyyesindedir. Gazap ve suht, [O'nun] sıfât-ı zâtiyyesinden değildir.¹¹⁹

6- Nâr, kendi hakkını istifâ etmeye mahsûs bir dârdır.

Naim, kendi nefesine lâzım gördüğü hakkı ifâ etmeye mahsus bir dardır. Cenâb-ı Hak kendi hakkını terk ederse de nefesine lâzım gördüğü hakkı terk etmez.¹²⁰

7- Naim ve sevap, esmâ ve sıfâtının mücebinden ve rahmet ve mağfîret ve bîrr ve kereminin muktezeyâtından olmakla Cenâb-ı Hak bunları nefesine sıfât kılmıştır. Azâb ve ukûbet ise mahlûkâtından olmakla muâkib ve muazzib ile tesmiye olunmamıştır.¹²¹ Naim ve sevap evsâfından, azap ve ukûbet ise mahlûkâtındandır. Nitekim âyet-i vahidede şöyle zikrolunmuştur:

نَبِيٌّ عَبْدِي أَنِّي أَنَا الْعَفُورُ الرَّحِيمُ
وَأَنَّ عَذَابِي هُوَ الْعَذَابُ الْأَلِيمُ

¹¹⁷ İbnü'l-Cevzi, Suyûti ve İbn Arrâk'a göre bu hadis mevzûdur. Elbânî, hadisi "bâtıl" olarak nitelendirdikten sonra isnâdındaki "Ca'fer ibnû'z-Zübeyr'in hadis uydurduğunu belirtmekte ve daha başka bir takım açıklamalar getirmektedir. Bk. Elbânî, *Silsile*, II/72 vd.

¹¹⁸ *Hâdî*: 504.

¹¹⁹ *age*, s. 509.

¹²⁰ *age*, s. 524.

¹²¹ Oysa Kur'an-ı Kerim'de "Lime te'izûne kavmen Allâhu muhlikuhum ev mu'azzibuhum" 'azâben şediden"(Araf :164), "Ve in min karyetin illâ nahnu muhlikühâ kable yevmi'l-kiyâmeti ev mu'azzibühâ" 'azâben şediden" (İsra: 58) gibi âyet-i kerimeler mevcuttur.

(Kullarıma Ğafûr ve Rahîm olduğumu, azabımın da acılı bir azap olduğunu haber ver)¹²²

رَّحِيمٌ غَفُورٌ اللَّهُ وَأَنَّ الْعِقَابَ شَدِيدٌ اللَّهُ أَنْ أَعْلَمُوا

(Biliniz ki Allah'ın azabı şiddetlidir; O, Ğafûr ve Rahîm'dir)¹²³

إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَّحِيمٌ

(Rabbinin azabı sūratlıdır; muhakkak ki O, Ğafûr ve Rahîmdir)¹²⁴

Esmâ ve sıfâttan olan bir şey esmâ ve sıfâtının devâmıyla devam eder. Şer, ne zatında ne sıfâtında; ne esmâsında ne ef'âlinda Cenâb-ı Bârîye izâfe olunamaz. Çünkü Zât-ı Bârî kemâl-i mutlak, sıfât-ı Bârî sıfât-ı kemâl, ef'âl-i ilâhiye kâffe-i hayr ve rahmet ve adl ve hikmettir. Hiçbir vecihle O'nda şer yoktur. Esmâsı kâffe-i esmâ-i hüsnâdır. Artık şer O'na nasıl muzâf olur? Şer, mef'ûlât ve mahlûkâtta da Zât-ı Bârî'den munfasıldır. Çünkü fîli, mefulünün gayrıdır. Fîli, kâffe-i hayrıdır; mahlûk ve mef'ûlde hayr da vardır şer de. Şer mahlûk ve munfasıl olur ise, Cenâb-ı Hak ile kaim olmaz ise, Cenâb-ı Bârî'ye nasıl izâfe olunur?¹²⁵

Sual: Azab izzet ve hikmet ve adaletten sadır olmuştur. Bu da esmâ-i hüsnâdan ve sıfât-ı kemâldendir. Sıfat, esmâdan sâdır olan bir şey de, sıfât ve esmânın devamıyla devam eder.

Cevap: Azab nasıl hikmet ve izzet ve adlden sadır olmuş ise, azaptan maksûd olan şeyin husulü zamanında intihâ-i azab da öylece hikmetten, izzetten adlden sâdır olmuştur. Şu kadar ki azabın intihâsı zamanında izzet rahmete, hikmet cûd ve ihsâna, adl afv ve safha makrûn olur.

8- Azap, maksud liğayrih; naim, maksud linefsihtir. Azap ve elem vesile-i rahmet, naim gayedir.¹²⁶

9- "Ve rahmeti vesiat külle şey'in"¹²⁷ nazm-ı celili mucebince rahmet-i Bârî muazzeb olanları da ihâta eder. Muazzebîn, ilâ gayrı nihaye nârda kalmış olsalar idi, rahmet-i ilâhiyye onları nasıl ihâta ederdi?

10- İnd-i ilâhîde rıza gazapdan, afv ukûbetten, rahmet azaptan, atâ men'den daha sevgilidir. Buna mebni, bu mahabbetin âsârî şer' ve kudrette sevap ve ikab hususlarında zahir olmuştur. Dâr-ı dünyada

¹²² Hıcr (15): 49.

¹²³ Maide (5): 98.

¹²⁴ Enam (6): 165.

¹²⁵ Hâdî, s. 514, 515.

¹²⁶ age, s. 504.

¹²⁷ Araf (7): 156

rahmet gazaba galiptir. Böyle olmasa dâr-ı dünyâ nasıl mamûr olurdu?

وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ ذَابَّةٍ

(Allah insanlara zulümlerinden dolayı azab etse, yeryüzünde hiçbir canlı kalmaz.)¹²⁸

وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ ذَابَّةٍ

(Allah insanları yaptıklarından dolayı cezalandırırsa yeryüzünde hiçbir canlı kalmaz.)¹²⁹

*Dâr-ı dünyada rahmet gâlib olur ise, dar-ı uhrâda gâlib olacağı bi tariki'l-evlâ sâbittir.*¹³⁰

*Elhâsıl, Hazret-i Aliyyül Mürtezâ efendimizin (radiyallâhu anh) dediği gibi, ehl-i cennet cennete, ehl-i nâr nâra dâhil olur, sonra Allah dilediğini işler.*¹³¹

*İbn-i Abbas radiyallahu anh efendimizin dediği gibi “halkı husûsunda Allah üzerine hükmetmek hiçbir kimseye layık değildir.”*¹³²

*Ebu Saîd el-Hudrî radiyallahu anh efendimizin dediği gibi “Kur’ân’ın hepsi “inne rabbeke fa’âlun limâ yürüd” ayetine râci olur.”*¹³³

Sonuç

Cehennemın sonsuzluğu hakkındaki tartışmalarda, çizgiler çok belirgin olmamakla birlikte, cehennem azabının sonlu olacağını iddia edenler için iki farklı bakış açısı tespit etmek mümkündür. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Mutezile ve Şia gibi Ehl-i Sünnet dışı gruplar da dahil olmak üzere müslüman cemaatin genel kanaati, cehennemın inanmayanlar için sonsuz olduğunda bir tereddüdün bulunmadığıdır. Cehm b. Safvân ve Ebu’l-Hüzeyl el-Allâf gibi ilk dönem kelâmcıları da Allah ve âlem tasavvurlarının bir sonucu olarak ahiret hayatı hakkında bir takım farklı kanaatlere ulaşmışlardır. Fakat İslâm düşünce geleneği içerisinde Allah’ın insanlara karşı gösterdiği hikmet ve rahmet vasıflarına, insanlarda bulunan ve yaratılıştan getirdikleri temiz fitrata vurgu yaparak farklı bir açılım sağlayan Selefiyye’nin güçlü temsilcileri İbn Kayyım ve İbn Teymiyye olmuştur. Kanaatimizce onların bu noktada “hümanist” bir

¹²⁸ Nahl (16): 61.

¹²⁹ Fatır (35): 45.

¹³⁰ *Hâdi*, s. 526.

¹³¹ *age*, s. 492.

¹³² *age*, s. 493.

¹³³ *age*, s. 495. Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, a.y.; Subkî, *age*, s. 71; 73.

perspektife sahip olduklarını söylemek hata olmayacaktır. Son asırda gelişen tartışmalarda da bu alternatif “hümanist” yaklaşım Modern Batının meydan okumalarına karşı bir koz olarak Musa Carullah Bigiyef ve İzmirli İsmail Hakkı gibi İslâmcı yazarlar tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Bunda Batılı evrensel değerleri İslâmî gelenekte bulma çabasının başat bir rol oynadığını söylemek mümkün olduğu gibi, İslâm düşünce geleneğinin farklı açılımlara müsait olduğu tezini tespit etmek de mümkündür.

Kaynakça

- Ahmed Hamdi, *İlm-i kelâmdan Akâ'id-i 'Adudiyye Şerhi Celâl tercemesi*, Trabzon: Serasi Matbaası 1311. [Serasi Matbaası, Serasi Dimitraki Efendi tarafında kurulmuştur ve Trabzon'un ikinci matbaasıdır].
- Birinci, Ali, “İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) Bir İlim Adamının Hikayesi”, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof.Dr.Nejat Göyünç*, Ankara 2001.
- Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Kahire 1907.
- Devvânî, Celalüddin, *Şerhu'l-Akîdeti'l-'Adudiyye (Celâl)*, İstanbul: Dersaadet 1314.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn* (nşr. H. Ritter), Wiesbaden 1963.
- Frank, Richard, *The Methaphysics of created being according to Abu'l-Hudhayl al-Allaf*, İstanbul 1966.
- el-Hayyât, Ebû'l-Hüseyn, *el-İntisâr* (nşr. H.S.Nyberg), Kahire 1993.
- Hoover, Jon, “Perpetual Creativity on the Perfection of God: Ibn Taymiyya's Hadith Commentary on God's Creation of This World”, *Journal of Islamic Studies*, XV/3 (2004).
- İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, *Şerhu'l-'Akîdeti't-Tahâviyye*, Beyrut 1988.
- İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Haydarabad 1326.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdî'l-Ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, Dımaşk 1998.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifâ'ü'l-'alîl fî mesâ'ili-kadâ' ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lîl*, Beyrut ts.
- İbn Teymiyye, *er-Redd 'alâ men kâle bi fenâi'l-cenne ve'n-nâr ve beyânü'l-akvâl fî zâlik* (nşr. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî), Riyad: Daru Belensiyeti'r-Riyad 1995 (www.ahlalhdeeth.com).
- İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetavâyi Şeyhi'l-İslâm Ahmed İbn Teymiyye* (nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî), Riyad 1382.

- Musa Carullah Bigiyef, *Rahmet-i İlähiyye Burhânları*, Orenburg: Şark Kütüphanesi 1911.
- Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'ife ve'l-mevzû'a*, Umman 1404.
- Özerverli, M. Sait, *İbn Teymiyye'nin düşünce metodolojisi ve Kelâmçılara eleştirisi*, İstanbul 2008.
- Razi, Fahrüddin, *Kitâbü'l-Erba'in fi Usûli'd-Dîn* (nşr. Ahmed Hicazî es-Sekkâ), Beyrut 2004.
- Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, Beyrut ts.
- Takiyyuddin es-Subkî, *el-İtibâr bi Bekâi'l-Cenneti ve'n-Nâr (er-Resâil es-Sübkiyye fi'r-redd 'alâ İbn Teymiyye içinde)* Beyrut 1983.
- Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", *DİA*, XII.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Azap", *DİA*, IV.

552

تذکرہ کبریٰ در احوال
اصحاب کبار و علمائے
کرام

مدرس کترم از میرزا اسماعیل صفی بک آندی
حضرت شیخ فاضل الدین و روی مقدمه
تذقیف العربیہ

کتابخانه دارالعلوم دیوبند

۱۹۲۱

بیا در این
الهیات علیه سوره اسکندریه علی محمد را

بسم الله الرحمن الرحيم

نامت از آن در زمانه بکنار تو وارده
 - نامه به سربان احمدی خندان، نامه سربان خندان و نامه سربان
 شویاری و معتزله تمام قوی بود .
 - القوی نام برودت مغرب و لود قدر و سکر اعیان نامه و تقیبه
 اولور، نامه و القویان لبعیة طوفان کله کسندون القویان
 مغرب رقی شکره اولور .
 بوزکماله عرب نیک و بوزکالانام اولور و جمود نیک نهی
 بود .
 - القویان وقت محدود و قدر مغرب اولور و سکران نام
 مزوج ابیر اکا کبر بر قوم خلف اولور .
 یهودک قوی بود .
 - القویان نامه و خروچ ابیر نامه عالی اولور و نامه
 بیج یکم مغرب اولور نه خاندان ؟
 - نامه قیسه عالی اولور زیرا عبادت در صدوق نایب اولور
 بقا و ابیری مستحق اولور .

باعتق سنیاً و در تریه ها طایفه ای . سنییه الی غیر الزمان
نارده السید اوله لاری رحمت الهی انوری فاصوا هاله
ایر روی ؟

۱۰ - عند الصیبه رضا غفیره عفو عقوبتید ، رگت
غنا بدنه . عله منعدن دها سکی در . بکا منی بو کجراه
آشاری شیخ و قدرنده ثواب و عقاب فصوصده فله
اولشدر . دار دنیا ده رگت غفیره غالیدر بوقه دار
دنیا ناس منم اولور ایده ؟

ولو اخذ الله الناس بظلمهم ما ترك علیها شبه ذیبه
- ولو لو اخذ الله الناس بما سبوا ما ترك علی ظهورها
صدایه

دار دنیا ده رگت غالب اولور ایده دار اخراده غالب -

اول صحنی بطریق اولی نایندر .

الحاصل حضرت علی المرتضی رضی الله عنه اخذ منک دیکدی

کی الهی جنت جنته ، الهی نار . نار ه لاه اولور سکره
سکره الله دیکدی انبار

ایده عباس رضی الله عنه اخذ منک دیکدی کی خاشق -
فصوصده الله اوله لاری رحمت الهی انوری فاصوا هاله
ابو سعید الخدری رضی الله عنه اخذ منک دیکدی کی قران الهی
" انه دیک فعال طایفه " آیته ایصل اولور

فتیام